

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ASLÎ UZUNLUK BELİRTİLERİ

Yrd. Doç. Dr. Cahit BAŞDAŞ*

ÖZET

Türk dilindeki aslî uzun ünlüler, Yakut ve Türkmen lehçelerinde sistemli olarak korunmuştur. Tarihi metinlerde, kullanılan alfabe ve standart olmayan imlâ geleneklerinden kaynaklanan sebeplerle, düzenli olarak takip edilemeyen aslî uzunluklar, günümüze gelinceye kadar çoğunlukla kısalmıştır.

Düzenli olarak korunamayıp kısalan uzun ünlüler, geride çeşitli fonetik kalıntılar bırakmıştır. Başta tonlulaşma olmak üzere, Türkiye Türkçesi ve diğer lehçelerde görülen ünlü genişlemesi, ses türemesi, ikizleşme gibi fonetik gelişmelerin, önemli ölçüde, uzun ünlülerle ilgisi bulunmaktadır.

Ana Türkçedeki uzun *i* ünlüsü, Türkiye Türkçesinde *i>é>e* yönünde değişerek genişlemiştir. Aslî uzun ünlülerin yanındaki patlayıcı-tonsuz *p*, *ç*, *t*, *k* ünsüzleri, çoğunlukla tonlulaşarak *b*, *c*, *d*, *g*ye dönüşmüştür. Dolayısıyla ünlü genişlemesi, tonlulaşma ve birkaç örnekte de ünsüz türemesi, Türkiye Türkçesindeki başlıca aslî uzunluk belirtirleridir.

Anahtar Kelimeler: aslî uzunluk, ünlü genişlemesi, tonlulaşma.

THE SIGNS OF ORIGINAL LONG VOWELS IN TURKEY TURKISH

ABSTRACT

The original long vowels in the Turkish language have systematically been preserved in Yakut and Türkmen Turkish. In historical texts, the primary long vowels, which could not be regularly followed up due to the reasons stemming from the alphabet used and non-standard orthographic traditions, have generally been shortened to date.

The long vowels which could not be regularly preserved and hence shortened have left various phonetic remains. The phonetic developments such as sonorisation, vowel widening adventitious sound and germination, encountered in Turkey Turkish and other dialects, have been arisen mostly from the shortened primary long vowels.

The long vowel *i*, in the main Turkish, has been widened in the way of *i>é>e* in Turkey Turkish. Along with primary long vowels, occlusive-unvoiced consonants *p*, *ç*, *t*, *k* have mostly been sonorised and turned into *b*, *c*, *d*, *g*. Therefore vowel widening, sonorisation, and consonant derivation in a few examples are among the main primary vowel signs in the Turkey Turkish.

Key words: original long vowel, vowel widening, sonorisation.

Türk dilinde aslî (birincil) uzun ünlülerin varlığı, 19. yüzyılın ortalarından itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Ancak, en eski yazılı belgelerden başlayarak bütün lehçe ve ağızlardaki uzun ünlülerin tespiti kolay olmamıştır. Günümüze gelebilen tarihi metinlerin çeşitli

---

* Dicle Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü-DİYARBAKIR
cbasdas@dicle.edu.tr

alfabelerle yazılmış olması, kullanılan alfabelerin Türkçenin fonetiğini, özellikle ünlüleri, yeteri kadar karşılamayı ve farklı imlâ gelenekleri, uzun ünlülerin tespitini güçleştirmiştir. Bu sebeplerle Türk dilinde uzun ünlülerin varlığı, yüz yılı aşkın bir sürede ispatlanabilmiştir. Günümüzde Ana Türkçede bulunduğu var sayılan, dolayısıyla aslı olarak değerlendirilen uzun ünlülerin tarihî ve modern lehçelerdeki kullanılışları, yerli ve yabancı bilim adamları tarafından incelenmiştir¹. Konuyla ilgili olarak yapılan araştırmalar, sadece Türkmen, Yakut ve Halaç lehçelerinde aslı uzun ünlülerin sistemli olarak korunduğunu, diğer lehçelerde ise düzenli olarak korunamayan aslı uzunlukların çoğunlukla normal süreli ünlülerle karıştığını göstermiştir.

Orhun ve Yenisey Kitabeleri ile diğer runik harfli yazılı belgelerde, ilk hece ünlülerinin tamamı yazıda ayrı bir işaretlerle gösterilmemiştir. Ayrı bir işaretlerle temsil edilen birinci hece ünlüleri, uzun ünlü olarak değerlendirilmiştir (Tuna, 1960: 217; Tekin, 1975: 113). Eski Uygur metinlerinde, belirli kelimelerdeki aslı uzun ünlüler, düzenli olmamakla birlikte, eşit ikiz ünlülerle (*aa, ii, oo, öö, uu, üü*) gösterilmiştir. Benzer örnekler, günümüz Kırgız yazı dilinde de rastlanır (Başdaş, 2002: 67). Arap harfli tarihî metinlerde alfabenin ünlüler açısından yetersiz oluşu ve imlâ birliğinin olmayışı, bu metinlerdeki uzun ünlülerin tespitini güçleştirmiştir². Yakut ve Türkmen lehçelerinde sistemli olarak korunan aslı uzun ünlüler, Yakutçada çoğunlukla yükselen diftong (*ie, uo, üö*) biçiminde, Türkmen Türkçesinde ise sadece uzun ince-dar ünlülerin bir kısmı (*i, ü*), alçalan diftong (*iy, üy*) olarak yazıda gösterilir. Düz-ince ünlüler dışındaki aslı uzunluklar, Türkmen Türkçesinde korunduğu halde yazıda ayrı bir işaretlerle gösterilmemiştir. Yazıda gösterilmeyen uzun ünlülerin varlığı, sözlüklerden ve konuşma dilinden anlaşılmaktadır. Aslı uzun ünlüler, Türkiye Türkçesi ve diğer pek çok lehçede sistemli olarak korunamayıp zamanla kısalmış ve kısa ünlülerle karışmıştır. *Bununla birlikte aslı uzun ünlülerin kısaldığı dil, lehçe ve ağızlarda, düzensiz ve dağınık bir şekilde de olsa, aslı uzunlukların kalıntılarına rastlamaktayız* (Tekin, 1975: 35). Mesela Kırgız, Gagavuz gibi bazı lehçelerde, sınırlı sayıdaki kelimeye aslı uzun ünlüler korunmuş ve ikiz ünlülerle gösterilmiştir.³

Dilin dinamik yapısı gereği, tarihî gelişme süreci içerisinde hemen her lehçe ve ağızda meydana gelen fonetik değişimler,

¹ Fazla bilgi için bk. Ligeti (Çev. T Gökbilgin) 1942: 82-94; Emre 1949: 60-65; Tuna 1960 (2. Baskı: 1988): 213-282; Korkmaz 1971: 67-84; Konu ile ilgili en kapsamlı çalışma T. Tekin tarafından yapıldı (Tekin 1975).

² Bilindiği gibi yaklaşık 900 yıl, geniş bir coğrafyada Türkçe eserler Arap Alfabeti ile yazıldı. Bu sebeple günümüze gelebilen tarihî metinlerin büyük bir bölümü Arap harflidir.

³ Krş. Başdaş 2002: 67-74; Özkan 1996: 44.

araştırmacılar tarafından önemli ölçüde tespit edilmiştir. Ancak bazı fonetik gelişmeler, farklı bilim adamları tarafından tespit edilip örneklendirildiği halde, bu değişmelerin sebepleri üzerinde pek fazla durulmamıştır. Örneğin Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu lehçeleriyle ilgili hemen her fonetik çalışmada “Tonlulaşma / Ötümlüleşme” konu başlıkları yer alır. Bu başlıklar altında, başta $k>g$, $t>d$ değişmeleri olmak üzere, tonlulaşma örnekleri sıralanmış ama tonlulaşmanın sebepleri yeteri kadar sorgulanmamıştır.

Türkiye Türkçesi yazı dili ve Anadolu ağızlarında aslı uzun ünlülerin sistemli olarak korunamadığı bilinmektedir. Anadolu ağızları üzerine yapılan çalışmalarda, “Uzun Ünlüler” başlığı altında, çoğunlukla uzun ünlü bulunduran yabancı kökenli kelimeler ve çeşitli ses olayları sonucunda meydana gelen ikincil uzunluk örnekleri yer almıştır⁴. Anadolu ağızlarında düzensiz olarak korunan aslı uzun ünlüler, geniş biçimde ilk defa Zeynep Korkmaz tarafından incelenmiştir (Korkmaz, 1971: 67-84). Türkiye Türkçesi yazı dilinde ise yabancı kökenli kelimeler dışında uzun ünlü bulunmadığı görüşü, büyük ölçüde yerleşmiştir (Ergin 1985: 55-65; Banguoğlu, 1990: 38-39). O halde Ana Türkçedeki uzun ünlüler, Türkiye Türkçesi yazı dilinde kısalarak normal süreli ünlülerle karışmış olmalıdır. Düzenli olarak korunamayıp kısalan uzunluklar, geride çeşitli fonetik izler bırakmıştır⁵. Bu çalışmamızda, uzunlukların düzenli olarak korunduğu Yakut ve Türkmen lehçelerinde diftong ya da uzun ünlü bulunduran, dolayısıyla Ana Türkçede uzun ünlülük olduğu var sayılan kelimelerin Türkiye Türkçesi yazı dilindeki şekilleri ile karşılaştırıldı. Söz konusu kelimelerde görülen ve sebebi henüz tam olarak açıklanamayan *tonlulaşma*, *ikizleşme*, *ünsüz türemesi*, *ünlü genişlemesi* gibi fonetik gelişmelerin aslı uzunluklarla ilişkisi incelendi. Diğer Oğuz grubu lehçelerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de sık rastlanan bu ses olaylarının “nedensiz” olmadığı ve önemli bir bölümünün zamanla kısalan aslı uzun ünlülerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde *aslı uzunluk belirtisi* olarak değerlendirdiğimiz ses olayları ve ilgili örnekler, aşağıda sıralanmıştır.

I. Ünlü Genişlemesi

Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinde sık rastlanan bir ünlü değişmesi olayıdır. Konumuzla doğrudan ilgili olması sebebiyle, sadece düz-ince ünlüler arasındaki değişme ($i>e$ değişmesi) üzerinde duracağız.

⁴ krş. Ercilasun 1983: 58-59; Günay 1978: 43; Özçelik 1997: 16; M. Erten 1994: 5; Sağır 1995: 27; Buran 1997: 28.

⁵ krş. Tuna, 1960: 271; Tekin 1975: 169, 179, 196, 209.

Bilindiği gibi en eski yazılı belgelerden itibaren tarihî metinlerde bazen *i* bazen de *e* ile gösterilen, bir ilk hece ünlüsü bulunmaktadır. Arap harfli tarihî metinlerde, alfabenin özellikle ünlüler açısından yetersizliği ve standart olmayan imlâdan kaynaklanan sebeplerle düzenli olarak takip edilemeyen ve kapalı (=bulanık) *e* olarak adlandırılan bu ünlü, ilk defa Yenisey Kitabelerinde ayrı bir işaretle gösterilmiştir. *Nehcû'l-Feradis* gibi harekeli eski yazılı metinlerde de tespit edilen söz konusu ünlü, bugün Azerî Türkçesi ve Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan kapalı *e* ünlüsünün Türkçenin temel ünlülerinden olup olmadığı tartışma konusudur. Genellikle Ana Türkçedeki uzun *i* ünlüsüne tekabül eden kapalı *e*, aslî uzun ünlülerin sistemli olarak korunduğu Yakutçada *ii*, *ie*, Türkmencede *i*, *iy* diftongları; Türkiye Türkçesinde ise *e* ile temsil edilmektedir.⁶

T.T.	A.T.	Yak.	Tkm.	Az.
bel (sırt)	<i>bél</i>	biil	biil	bél
beş	<i>béş</i>	bies	biış	béş
beşik	<i>béşük</i>	bihik	---	béşik
bez	<i>béz</i>	---	biiz	béz
de-	<i>té-</i>	die-	diiy-	dé-
dek	<i>tég</i>	dieri	dek	dek
demin	<i>témin</i>	---	---	demin
der-	<i>tér-</i>	---	tiir-	dér-
deş-	<i>téş-</i>	---	deş-	déş-
deşik	<i>téşik</i>	---	deşik	déşik
el (halk)	<i>él</i>	---	iil	él
en	<i>én</i>	ien	iin	én
erken	<i>ér</i>	erde	iir	érte
eş	<i>éş</i>	---	---	éş
eşik	<i>éşik</i>	---	iişik	éşik
gece	<i>kéçe</i>	---	gice	géce
gecik-	<i>kéç+ik</i>	---	giıcik-	gécik-
geç	<i>kéç</i>	---	giuç	géc
geç-	<i>kéç-</i>	kies-	---	géc-
geğir-	<i>kigür-</i>	---	giigir-	geyir-
geniş	<i>kéñ</i>	kieñ	giñ	gėniş
geri	<i>kérü</i>	kier	---	gėri
tez	<i>téz</i>	--	tiiz	téz
ver-	<i>bér-</i>	bier-	ber-	vér-
ye-	<i>yé-</i>	sie-	iy-	yé-
yedi	<i>yéti</i>	sette	yedi	yéddi
yeğ	<i>yég</i>	---	yeg	yég

⁶ krş. Yılmaz Ceylan 1991: 151-165.

yeğen	yégün	sien	---	yégen
yel	yél	tial	yel	yél
yele	yéle	siel	yele	yélge
yem	yém	---	iyem	yém
yen	yéñ	sieñ	yeñ	yén
yer	yér	sir	yer	yér

Yukarıdaki örneklerden, Ana Türkçedeki uzun *i* ünlüsünün uzunluğun etkisiyle genişleyerek önce kapalı *e*'ye, daha sonra da açık *e*'ye dönüştüğü (*ii>é>e*) anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle kapalı *e*, aslı uzunluktan kaynaklanan *ii>e* değişmesinin ara devresini temsil etmektedir. Rahmetli hocamız Osman N. Tuna, uzun ünlülerle ilgili uzun makalesinde, "Eski Türkçeden sonraki devirlerde vokal genişlemelerinin hemen daima eski uzun vokallerin yerinde görüldüğüne" dikkat çekmişti (Tuna, 1960: 271). Aslı uzun *i* ünlüsüne ve kapalı *e*'ye tekabül eden kök hecesindeki *i*, Türkiye Türkçesi yazı dilinde genişleyerek *e*'ye dönüştüğü halde, *biç-*, *bil-*, *bir-*, *bit-*, *dil*, *dile-*, *git-*, *iç*, *it*, *kişi*, *yit-* gibi kelimelerde bulunan kısa (normal) *i*, aynı şartlarda korunmuştur. Bu bakımdan, Türkiye Türkçesi yazı dilinde, *i>e* değişmesi biçiminde sıkça rastlanan ünlü genişlemesini, birkaç istisna dışında, bir uzunluk belirtisi olarak değerlendirmek mümkündür.

II. Tonlulaşma

Türkçenin eski dönemlerinde pek çok kelimedeki patlayıcı tonlu ünsüzler (*b*, *d*, *g*), özellikle Türkiye Türkçesinin de içinde bulunduğu Oğuz grubu lehçelerinde çoğunlukla süreklileşerek *v* $\emptyset$ /, *ğ*/*y*, /*v*/*y*/*ø*'ye dönüştüğü bilinmektedir: (*eb>ev*, *sab>sav*; *bod>boy*, *tod->doy-*; *beg>bey*, *sarıg>sarı*, *tag>dağ*). Eski Türkçedeki patlayıcı-tonsuz *p*, *ç*, *t*, *k* ünsüzlerinin ise, Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu lehçelerinde genellikle tonlulaşarak sırasıyla *b*, *c*, *d*, *g*'ye dönüştükleri görülmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde, birkaç örnek dışında, sadece kelime başı ve kelime içinde meydana gelen tonlulaşma hadisesi, Azeri Türkçesinde kelime sonunda da görülmektedir. Bilindiği gibi Türkiye Türkçesi yazı dilinde kelime sonunda patlayıcı-tonlu ünsüzler bulunmamaktadır. Hatta yabancı kelimelerin sonunda bulunan patlayıcı-tonlu *b*, *c*, *d*, *g* ünsüzleri de bu kural doğrultusunda tonsuzlaşarak *p*, *ç*, *t*, *k*'ye dönüşmüştür (ör. Ar. *kitāb* > *kitap*, *cild* > *cilt*, *murād* > *murat*, Far. *tāc* > *taç* vb.). Yabancı kökenli kelimeleri etkileyecek kadar yerleşmiş olan kurala rağmen *ad* (<*āt*), *od* (<*öt*), *öd* (<*ööt*) gibi Türkçe kelimelerin sonunda görülen tonlulaşma, dikkat çekicidir. Talat Tekin'e göre "Ana Türkçede tek heceli kelimelerin sonundaki ötümsüz patlayıcı *p*, *t*, *ç* ve *k* ünsüzleri, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa bir ünlüden sonra kendilerini korudukları halde aslı uzun bir ünlüden sonra ötümlüleştirek sırasıyla *b*, *d*, *c*, *g* ve *ğ* (*y*) olmuşlardır" (Tekin, 1975:

179). Tek heceli Türkçe kelimelerin sonundaki *p, ç, t, k* ünsüzlerinin iki ünlü arasında tonlulaşması ve bu ses olayının uzun ünlülerle ilişkisi çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmiştir (Tekin, 1975: 179; Boz, 2002: 451; Yılmaz, 2002: 358; Aslan: 552).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kelime başında, ünlüler arasında ve sınırlı sayıda da olsa, kelime sonunda görülen tonlulaşma örneklerinin tamamına yakını, aslı uzunlukları sistemli olarak koruyan Yakut ve Türkmen lehçelerinde uzun ünlü bulunduran kelimelere tekabül etmektedir. T. Tekin'in işaret ettiği gibi, aslı uzun ünlüler yanındaki patlayıcı tonsuz ünsüzler, uzun ünlünün etkisiyle tonlulaşmıştır.

1. *t>d* değişmesi:

Türkiye Türkçesinde en çok görülen tonlulaşma hadisesidir. Daha çok kelime başında rastlanan *t>d* değişmesi, kelime içinde ve birkaç örnekte de kelime sonunda görülür.

a. Kelime başında *t>d*:

Diğer Oğuz grubu lehçelerinde sıkça görülen kelime başı *t>d* değişmesine Türkiye Türkçesinde de rastlanır. Düzensiz olarak meydana gelen *t>d* değişmesinin bazı istisnalar dışında, aslı uzun ünlülü kelimelerin başında görülmesi, bu değişimin uzunluktan kaynaklandığını gösterir.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
dağ	<i>tāg</i>	---	dāg
dağıl-	<i>tāgı-</i>	tarğas-	dāga-
dal	<i>tāl</i>	---	tāl
dalak	<i>tāl</i>	taal	dālak
dam	<i>tām</i>	---	tām
damar	<i>tāmar</i>	tımır	damar
dana	<i>tāna</i>	---	---
dar	<i>tār</i>	---	dar
daral-	<i>tārın-</i>	kıara-	daral-
dayı	<i>tāy</i>	taay	dayı
dinlen	<i>tān+</i>	sınan-	dınç al-
dip	<i>tūp</i>	tügex	dūyp
direk	<i>türek</i>	---	diirek
diren-	<i>türen-</i>	utarıs-	diiren-
diri	<i>türiğ</i>	tunnax	diiri
diş	<i>tüş</i>	tiis	diiş
diz	<i>tüz</i>	tobuk	diiz
dokuz	<i>tökuz</i>	toğus	dokuz
dol-	<i>töl-</i>	tuol-	döl-
don	<i>tön</i>	tañnar	dön
doru	<i>töriğ</i>	---	dör

döl	tööl	---	döl
dön-	töön-	tönün-	döön-
dört	töört	tüört	döört
döş	tööş	tüös	dööş
dudak	tödak	---	dödak
dün	tün	tüün	düyn
dür-	tür-	tüür-	düyr-
düş	tüş	tüül	düyş

b. Kelime içinde t>d:

İlk hecesinde aslı uzun ünlü bulunan kelimelerdeki tonsuz patlayıcı kök ünsüzü *t*, iki ünlü arasında ya da akıcı kök ünsüzleri (*n*, *r*) ile ünlü arasında kaldığında, uzunluğun etkisiyle tonlularak *d*'ye dönüşmüştür⁷.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
ada	ātag	---	āda
adım	ātım	xardı	---
and+ı	ānt	---	ānt
ard+ı	ārt	örüt	ārt
bud+u	būt+	buut+	būt+
dörd+ü	türt	tüört	döört
dudak	tödak	---	dödak
kadın	kātun	xotun	hātın
kurd+u	kürt	---	gürd
öde-	ööte-	---	ööde-
tad+ı	tāt	---	dāt
yurd+u	yürt	cie/yürt	yürt

c. Kelime sonunda t>d:

Türkiye Türkçesi yazı dilinde tek heceli birkaç kelimenin sonundaki patlayıcı *t* ünsüzü, imlâ geleneklerine aykırı olarak, aslı ünlü uzunluğunun etkisiyle tonlulaşmıştır.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
ad	āt	aat	āt
od	ōt	uot	ōt
öd	ūt	üös	ūt
yad (yabancı)	yāt	yat	yāt

2. k>g değişmesi:

Azeri ve Türkmençe gibi diğer Oğuz grubu lehçelerinde daha sık rastlanan bu değişme, Türkiye Türkçesi yazı dilinde, belli şartlarda, sadece kelime başında ve kelime içinde meydana gelmiştir.

⁷ Aslı uzun ünlülü *süt* (Tkm. *süyt*; Yak. *üüt*) kelimesindeki *t* ünsüzü, beklenenin tersine, iki ünlü arasında da tonlulaşmamıştır: *sütü*.

a. Kelime başında k>g:

Genellikle kök hecesinde ince sıradan aslı uzun ünlü bulunan kelimelerin başındaki *k* ünsüzü, uzunluğun etkisiyle tonlularak *g*'ye dönüşür.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
gece	<i>küçe</i>	---	gice
gecik-	<i>küç+ik-</i>	---	giicik-
geç	<i>küç</i>	---	giç
geç-	<i>küç-</i>	kies-	---
geğir-	<i>kügür-</i>	---	gägir-
geniş	<i>küñ</i>	kieñ	giñ
geri	<i>kürü</i>	kier	---
gibi	<i>küp+</i>	kieb	---
gir-	<i>kür-</i>	kiir-	giir-
gök	<i>köök</i>	küöx	göök
göl	<i>kööl</i>	küöl	kööl
gön	<i>köön</i>	---	göön
güç	<i>küç</i>	küüs	güyç

b. Kelime içinde k>g:

Türkiye Türkçesinde, uzun ünlü olsun ya da olmasın, *-k* ile biten iki ve çok heceli kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, iki ünlü arasında kalan kelime sonu *k* ünsüzü, çoğunlukla tonlularak *g* (>ğ)'ye dönüşür. Kök hecesi sonundaki *k* ise, birkaç istisna dışında, sadece aslı uzunluk bulunduran kelimelerde, ünlüler arasında tonlulaşmıştır. Aynı şekilde *k* ile biten uzun ünlü kelime kökleri üzerine ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde, *k>g* değişmesi meydana gelir.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
ağar-	<i>āk+</i>	xarax	āgar-
bağır-	<i>bākır-</i>	xahıtaa-	bāğır-
boğa	<i>būka</i>	---	būga
böğür-	<i>böökir-</i>	---	bööğür-
çağa	<i>çāka</i>	---	çāga
çağır-	<i>çākır-</i>	iñı-	çāğır-
çoğ+u	<i>çtk</i>	suox	---
göğ+ü	<i>köök</i>	küöx	göök
öğür-	<i>öökir-</i>	---	ööge-

3. ç>c değişmesi:

Daha çok kelime içinde görülen bu değişme, önemli ölçüde aslı uzunluktan kaynaklanmıştır.

a. Kelime başında ç>c:

Sadece bir örneği tespit edildi.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
--------------------	--------------------	--------------------	--------------------

cibinlik	çipın+	---	çibın
----------	--------	-----	-------

b. Kelime içinde ç>c:

Kök hecesinde aslı uzun ünlü bulunan ve ç ile biten tek heceli kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, iki ünlü arasında kalan ç ünsüzü, uzunluğun etkisiyle tonlularak c'ye dönüşür.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
acı-	āçı-	ıarı-	āca-
acık-	āç+	aççık-	āç+
gecik-	küç+ik-	---	giicik-
güc+ü	küç	küüs	güyç
kucakla-	küç-	kuus-	gucakla-
öc+ü	ööç	ös	ööç
uc+u	uç	uhuk	uç

c. Kelime sonunda ç>c:

Sadece bir uzun ünlülü örnekte kelime sonu ç>c değişmesi tespit edildi.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
sac	sāç	---	sāç

4. p>b değişmesi:

Türkiye Türkçesi yazı dilinde sadece kelime içinde görülen bir değişmedir. Uzun ünlüler yanındaki patlayıcı tonsuz kök hecesi ünsüzü *p*, iki ünlü aldığında uzunluğun etkisiyle tonlularak *b* olur.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
cibinlik	çipın+	---	çibın
çiban	çipgan	---	çiban
çubuk	çip	sıus	çıbık
dip	tüp	tüges	düyp
kab+ı	kāp	xaa	gāp
kaba	kāpa	---	gāba
kabar-	kāp+ar	---	gābar-
kabuk	kāpuk	xatırık	gābık

III. Ünsüz Türemesi

Diğer bir uzunluk belirtisi ünsüz türemesidir. Talat Tekin, Çuvaşça, Özbek ve Azeri gibi lehçelerdeki bazı *y*, *h*, *v*, *l*, *r* ünsüzlerinin kısalan aslı uzunlukların etkisiyle türediğini savunmuştur (Tekin, 1975: 196, 209, 231). Türkiye Türkçesinde de birkaç örnekte, aslı uzun ünlüler yanında sonradan türedikleri anlaşılabilir *f(<v)*, *ğ*, *y* ünsüzlerini, uzunluk belirtisi olarak değerlendirmek mümkündür.

<u>T.T.</u>	<u>A.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
ağaç	ī/īgaç	ıarga	āgaç
bağla-	bā-	baay-	bāğla-
say-	sā-	aax-	say-
uyku	ū	uu	ūkı

yay	yā	saa	yāy
yufka	yūka	---	yūka

Yukarıdaki örneklerden, Türkiye Türkçesi yazı dilinde kısalarak normal süreli ünlülere karışan asli uzun ünlülerin, geride ünlü genişlemesi, tonlulaşma ve ses türemesi gibi fonetik belirtiler bıraktığı anlaşılmaktadır. Pek çok uzun ünlü, genişleme ya da tonlulaşma gibi, sadece bir uzunluk belirtisi gösterirken, bazı asli uzun ünlüler hem genişlemiş hem de yanındaki patlayıcı ünsüzlerden biri veya her ikisi tonlulaştırmıştır. Aşağıdaki örneklerde her iki uzunluk belirtisi bir arada görülmektedir.

de-	< <i>ti-</i>	gecik-	< <i>kiiç+ik-</i>
dek	< <i>tiğ</i>	geç	< <i>kiiç</i>
demin	< <i>tiimin</i>	geç-	< <i>kiiç</i>
der-	< <i>tür-</i>	geğir-	< <i>kiiğür-</i>
deş-	< <i>tiiş-</i>	geniş	< <i>kiiñ</i>
deşik	< <i>tiişik</i>	geri	< <i>kiiür</i>
gece	< <i>kiiçe</i>	yedi	< <i>yiiti</i>

Görüldüğü gibi Ana Türkçedeki birçok uzun ünlü, Türkiye Türkçesi yazı dilinde çeşitli fonetik kalıntılar bırakmıştır. Ancak bazı asli uzunluklar geride herhangi bir belirti bırakmadan kısalmış ve normal süreli ünlülerle karışmıştır. Yapılan karşılaştırmalı çalışmalardan, Ana Türkçede uzun ünlülü oldukları anlaşılan aşağıdaki kelimelerin Türkiye Türkçesindeki kullanılışlarında, herhangi bir uzunluk belirtisi görülmemektedir.

<u>T.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>	<u>T.T.</u>	<u>Yak.</u>	<u>Tkm.</u>
kal-	xaal-	gāl-	kız	kıs	giz
kan	xaan	gān	kör	---	köör
kar	xaar	gār	taş	taas	dāş
kaş	xaas	gāş	toz	bıl	töz
kaz	xaas	gāz	tuz	tuus	düz

Yukarıdaki örneklerde, kelime başı *k*, *t* ünsüzleri, beklenenin tersine tonlulaşmamıştır. Bütün kelimelerin *l*, *n*, *r*, *s*, *ş*, *z* sürekli ünsüzleriyle bitmiş olması dikkat çekmektedir. Tam olarak anlaşılammamakla birlikte, bu örneklerde kısalan uzunlukların herhangi bir iz bırakmamış olması, kelime sonundaki sürekli ünsüzlerden kaynaklanmış olabilir. Diğer bir deyişle asli uzunluk, kendisinden sonra gelen sürekli ünsüz içinde erimiş olabileceğinden başka bir uzunluk belirtisi ortaya çıkmamıştır. Yine de sürekli ünsüzlerin uzunluk ve tonsuzlukla olan ilişkisinin ayrıca incelenmelidir.

SONUÇ

Yakut ve Türkmen lehçelerinde sistemli olarak korunan asli uzun ünlüler, diğer pek çok lehçede olduğu gibi, Türkiye

Türkçesinde de düzenli olarak korunamayıp kısalmıştır. Düzenli olarak korunamayıp kısalan aslı uzunluklar, tamamen yok olmayıp geride *ünlü genişlemesi, tonlulaşma ve ses türemesi* gibi fonetik belirtiler bırakmıştır.

30'u Azeri Türkçesinde kapalı *e* ile temsil edilen toplam 33 örnekte, kelime kökündeki eski uzun dar ünlü (m)), uzunluğun etkisiyle genişleyerek *e*'ye dönüşmüştür. Aslı uzun ünlüler yanındaki *p ç t k* patlayıcıları özellikle kelime başı ve ünlüler arasında olmak üzere, çoğunlukla tonlu karşılıkları olan *b, c, d, g*'ye dönüşmüştür. Ancak akıcı ve sızıcı ünsüzler yanında bulunan az sayıdaki uzun ünlü ise, herhangi bir uzunluk belirtisi bırakmadan kısalmıştır.

Türkiye Türkçesinde görülen ünlü genişlemesi, çok heceli kelimelerin sonundakiler hariç, patlayıcı *p ç t k* ünsüzlerinin tonlulaşması ve birkaç örnekteki *f ğ y* türemesi gibi fonetik gelişmeler, bazı istisnalar dışında, kısalan aslı uzun ünlülerin etkisiyle meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu fonetik gelişmeler çoğunlukla uzunluk belirtisidir. Ancak örneksene ve diğer gelişmeler dikkate alınarak, her ünlü genişlemesi, tonlulaşma ve ses türemesi, uzunluk belirtisi olarak değerlendirilmemelidir.

KISALTMALAR

- A.T. : Ana Türkçe
Az. : Azeri Türkçesi
Tkm. : Türkmen Türkçesi
T.T. : Türkiye Türkçesi
Yak. : Yakutça

KAYNAKÇA

- ALTAYLI, Seyfettin (1994), Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II, İstanbul: M.E.B. yayınları.
- ASLAN, Sema (2006), "Türkiye Türkçesinin Morfonolojisi Üzerine", Türk Dili, Haziran 2006, 654: 546-557, Ankara: TDK yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990), Türkçenin Grameri, Ankara: TDK yayınları.
- BAŞDAŞ, Cahit (2002), "Kırgız Türkçesinde İkiz Ünlüler", Türk Dünyası Araştırmaları-Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı, 139: 67-74.
- BOZ, Erdoğan (2002) "Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu", Türk Dili, Mayıs 2002, 605: 447-455, Ankara: TDK yayınları.
- BURAN, Ahmet (1997), Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları, Ankara: TDK yayınları.
- EMRE, A. Cevat (1949), Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri-Fonetik, İstanbul: TDK yayınları.
- ERCİLASUN, A. Bican (1983), Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi), Ankara: Gazi Üniversitesi yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1985), Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Boğaziçi yayınları.
- ERTEN, Münir (1994), Diyarbakır Ağzı, Ankara: TDK yayınları.
- GÜNAY, Turgut (1978), Rize İli Ağızları, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- İNCE, Halide Gamze (2006), "Aslı Uzun Ünlülerin Kelime Sonundaki Ünsüzlerin Tonlulaşmasına Etkisi", Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri: 608-619, Ankara: Bilkent Üniversitesi yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep, (1953), "Anadolu Ağızlarında Aslı Ünlü Uzunlukları Hakkında", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1953: 197-203.
- _____ (1971), "Eski Anadolu Türkçesinde Aslı Ünlü (Vokal) Uzunlukları", A.Ü. DTCF Dergisi, XXVI/3-4: 67-84.
- LİGETİ, L. (1942), "Türkçede Uzun Vokaller" (Çev. T Gökbilgin), Türkiyat Mecmuası, VII-VIII: 82-94.
- ÖZÇELİK, Sadettin (1997), Urfa Merkez Ağzı, Ankara: TDK yayınları.
- ÖZKAN, Nevzat (1996), Gagavuz Türkçesi Grameri, Ankara: TDK yayınları.
- SAĞIR, Mukim (1995), Erzincan ve Yöresi Ağızları, Ankara: TDK yayınları.
- TEKİN, Talat (1975), Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler, Ankara: Hacettepe Üniversitesi yayınları.
- TEKİN, Talat ve diğerleri (eds) (1995), Türkmençe-Türkçe Sözlük, Ankara: SİMURG yayınları.

TUNA, Osman N. (1960), “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı –Belleten* (2. Baskı 1988): 213-282.

VASİLİEV, Yuriy (1995), *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Ankara: TDK yayınları.

YILMAZ C., Emine (1991), “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, I: 151-165.